

LAPSEN SOSIAALISEN KOMMUNIKAATION KUNTOUTTAMINEN

Soile Loukusa

Lapsen sosiaalisen kommunikaation kuntouttaminen pohjautuu aina laaja-alaiseen ja huolelliseen tuen tarpeen ja vahvuuksien arviointiin. Kun kuntoutus pääsee alkamaan varhain, lapsen aivojen muovautuvuus on suurimmillaan ja näin ollen myös kuntoutuksen vaikutukset parhaimpia (Bradshaw ym., 2015). Koska kuntoutuksen pitäisi alkaa niin aikaisin kuin mahdollista, se tulisi kohdistaa myös niihin lapsiin, joilla havaitaan sosiaalisen kommunikaation vaikeuksia tai autismikirjon piirteitä, vaikka lapsella ei olisikaan diagnosoitua häiriötä tai vammaa. Sosiaalisen kommunikaation kuntoutus on monitieteistä toimintaa, jossa perheellä ja muilla lapsen lähi-ihmisillä on erittäin keskeinen rooli.

Autismikirjon lapsen hyvät kuntoutuskäytänteet

Sosiaalisen kommunikaation vaikeudet liittyvät useisiin neuropsykiatrisiin ja kehityksellisiin häiriöihin. Sosiaalisen kommunikaation vaikeudet voivat olla tyypiltään primaareja (esim. autismikirjon lapset) tai niitä voidaan pitää sekundaarisina (esim. kuulovammaiset lapset). Vaikka suurin osa sosiaalisen kommunikaation kuntoutuskäytännöistä sopii erilaisista syistä ja taustoista johtuviin sosiaalisen kommunikaation pulmiin, kuntoutuksessa on aina syytä huomioida kyseisen häiriön tai vamman kuntoutuksen erityispiirteet. On myös mahdollista, että lapsella on useampia diagnooseja tai useampiin häiriöihin liittyviä piirteitä yhtä aikaa, jolloin nämä kaikki on huomioitava osana sosiaalisen kommunikaation kuntoutusta. Mikäli esimerkiksi kuulovammaisella lapsella tunnistetaan autismikirjon piirteitä, on nämä piirteet (esimerkiksi äänyliherkkyys) huomioitava myös kuulon ja kommunikaation kuntoutuksessa. Autismikirjon häiriö ja kuulovamma voivat myös vaikuttaa samaan asiaan (esim. puheen prosodiikka) erilaisien syitten takia, mikä vaikuttaa kuntoutusmenetelmien valintaan. Kuvioon 1. on koottu tutkimuslöydösten (esim. Zwaigenbaum ym., 2015) perusteella hyviä kuntoutuskäytänteitä autismikirjon piirteitä omaavalle lapselle.

Kuvio 1. Autismitieteen lapsen hyviä kuntoutuskäytänteitä

Autismitieteen lasten sosiaalisten kommunikaatiotaitojen kuntoutukseen on tällä hetkellä olemassa lukuisia näyttöön tai tutkimukseen pohjautuvia kuntoutusmenetelmiä. Osa kuntoutusmenetelmistä suuntautuu voimakkaammin sosiaaliseen kommunikaatioon (esim. JASPER, Joint Attention, Symbolic Play, Engagement, and Regulation) ja osa on luonteeltaan laaja-alaisempia erilaisia taitoalueita tukevia (esim. ESDM, Early Start Denver Model).

Sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksessa kehitykselliset menetelmät (esim. Voimauttava vuorovaikutus) vahvistavat myönteistä vuorovaikutusta ja tukevat muun muassa kommunikaatiokumppanin herkkyyttä kommunikoida sosiaalisen kommunikaation haasteita omaavan henkilön kanssa. Nykytutkimuksen valossa voidaan todeta, että parhaan kuntoutuksen vaikuttavuuden saamiseksi kehitykselliset menetelmät eivät kuitenkaan yksinään riitä tukemaan autismitieteen lapsen sosiaalista kommunikaatiota. Kehitykselliset menetelmät tarvitsevat rinnalleen kuntoutusohjelmia tai toimintatapoja, joissa harjoitellaan tavoitteellisesti ja jäsentyneesti jokaiselle lapselle yksilöllisesti valittuja sosiaalisen kommunikaation taitoja (esim. vuorottelu tai tervehdykseen vastaaminen). Tällöin yleensä kuntoutuksen toteutuksesta vastaava henkilö (esim. puheterapeutti) pilkkoo toivotun käyttäytymisen pieniin eteneviin palasiin. Palaset rakennetaan niin, että niiden avulla lapsella on mahdollista saavuttaa kyseinen taito (esim. kieltäytyminen sanallisesti tai eleellä) tai toimintamalli (esim. kommunikaatiokumppaniin suuntautuminen). Lisäksi arkeen rakennetaan tilanteita, joissa kuntoutuksen kohteena olevaa taitoa voidaan harjoitella. Näin saavutetaan riittävä toistojen määrä ja taidot yleistyvät käyttöön. Myös kaikessa systemaattisesti tapahtuvassa harjoittelussa on tärkeää aikaansaada positiivisia ja lasta sisäisesti palkitsevia kokemuksia sosiaalisesta kommunikaatiosta. Kaikessa harjoittelussa edetään lapsentasoisesti kommunikaation

onnistumisesta iloiten. Sisäisen palkkion lisäksi motivaatiota sosiaaliseen kommunikaatioon voi herätellä myös lasta kiinnostavia leluja käyttämällä eli ulkoisen palkkion avulla. Nykyisin monet uusimmista autismiterapiojen lasten kanssa käytettävistä kuntoutusmenetelmistä pitää sisällään sekä kehityksellisiä että behavioraalisia kuntoutuskäytänteitä (esim. JASPER ja ESDM), eikä näitä käytänteitä nähdä enää keskenään kilpailevina.

Pienen lapsen sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksen suuntaviivoja

Pienen lapsen sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksessa keskeisenä on kielen käyttötarkoitusten harjoittelu (pyytää, vastaa, tervehtii, kieltäytyy...) sanoilla, eleillä ja/tai kuvilla. Tärkeää on saada kaikki lapsen sanat tai eleet mahdollisimman laajaan kommunikatiiviseen käyttöön. Tämä tarkoittaa sitä, että jos lapsen kuullaan esimerkiksi nimeävän auton kuvan, harjoitellaan auto-sanankäyttämistä esimerkiksi pyytämiseen ja laajennetaan sanan käyttöä erilaisissa leikki-tilanteissa. Tämä on ensiarvoisen tärkeää monipuolisen kielen käytön rakentamiseksi. Lapsen kanssa toimivien henkilöiden onkin hyvä huomioda, että laaja sanavarasto ei takaa kielen käyttötaitoja. Tämä tarkoittaa sitä, että lapsella voi olla hyvinkin suuri nimeävä sanavarasto, mutta hän ei osaa käyttää sanoja eri tilanteissa. Sanasto voi olla myös laadultaan rajoittunutta, jolloin se yleensä koostuu pääasiassa substantiiveista. Tällöin lapsen sanastoa tulee laajentaa verbien ja erityisesti mentaalisten sanojen (esim. ”tuntuu”, ”ajattelee”, ”iloinen”) osalta.

Mikäli lapsi ei osaa jäljitellä, tulee sosiaalisen kommunikaation kuntoutusta suunnata vahvasti jäljittelytaitojen opettamiseen. Yleensä lapsi oppii ensin jäljittelemään toimintaa, sitten eleitä, jonka jälkeen äänien tuottamista ja sanoja. Autismiterapiojen lapsilla voi äänien tuottamisen ja sanojen jäljittelytaitojen puuttuminen osaltaan johtaa jopa siihen, että lapsi ei opi puhumaan. Jäljittelytaitojen harjoitteluun voidaan myös nivoa vuorottelun harjoittelu. Jäljittelyn ja vuorottelun lisäksi myös jaetun tarkkaavuuden taito on yksi keskeisistä sosiaalisen kommunikaation perustaidoista, jolle monet myöhemmät taidot (esim. keskustelutaidot) osittain rakentuvat. Kuntoutuksessa on hyvä harjoitella jaettua tarkkaavuutta niin, että lapsi ei ainoastaan opi jakamaan aikuisen esiin nostamaa kohdetta, vaan oppii myös olemaan itse aloitteen tekijä mielenkiinnon kohteen jakamisessa. Jaetun tarkkaavuuden harjoittelu voidaan aloittaa osoittamisen harjoittelusta.

Edellä on mainittu joitakin pienen lapsen sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksessa harjoiteltavia asioita (sanojen käyttötaidot, jäljittelytaidot, vuorottelu ja jaettu tarkkaavuus), jotka ovat luomassa perustaa myöhemmälle sosiaalisen kommunikaation kehittymiselle. Läpi tämän tekstin on kuitenkin

syitä muistaa, että sosiaalinen kommunikaatio koostuu lukuisista eri taidoista ja niiden yhdistelmästä, eikä tässä tekstissä pystytä niihin kaikkiin paneutumaan. Usein kuntoutuksessa pyritään myös rakentamaan lapselle tilanteita, joissa eteenpäin pääsemiseksi lapsen on huomioitava toista henkilöä/kommunikoitava hänelle (esim. vauhdin saaminen kiikussa). Leikki on aina keskeisenä pienen lapsen kuntoutuksessa. Suunniteltujen leikkitoimintojen avulla saadaan toistoa harjoiteltaviin kommunikaatiohetkiin. Lisäksi on tietenkin hyvä muistaa, että pienen lapsen sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksessa kannattaa pitää eleet vahvasti mukana toimintaa tukemassa. Myös visualisointi kuvien avulla tukee toimintaa ja kommunikaatiota. Kuvien käytössä kannattaa kuitenkin muistaa joustavuus eli strukturoidaan tarpeen ja tilanteen mukaan ja puretaan strukturointia niistä arjen tilanteista, joissa sitä ei enää tarvita.

Sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksessa harjoiteltavia asioita

Sosiaalinen kommunikaatio rakentuu useista eri taitoalueista ja niitä harjoitellaan kunkin lapsen kohdalla yksilöllisesti painottaen. Leikki- ja kouluikäisen lapsen kohdalla harjoitus voi suuntautua esimerkiksi tilannesidonnaiseen ymmärtämiseen. Tällöin kuntoutuksella voidaan tukea esimerkiksi viittaavan kielen (esim. pronominit), epäsuorien ilmausten (esim. ”minulla on kylmä”, kun toivot toisen sulkevan ikkunan) ja moniselitteisten ilmausten (esim. moniselitteiset sanat, ironia ja huumori) ymmärtämistä. Ymmärtämisprosessia voidaan purkaa näkyväksi kuvasarjojen, mielikuvakarttojen, kysymysten ja roolileikkien avulla. Kuten muussakin kuntoutuksessa, keskeisenä on myös ohjata lapsen perhettä käyttämään sellaista kieltä, joka tukee lapsen tilannesidonnaisen kielen ymmärtämisen kehittymistä parhaalla mahdollisella tavalla. Tämä tarkoittaa sitä, että lapsen arjessa tulisi myös olla tilanteita, joissa epätäydellistä kielen käyttöä esiintyy ja näin ollen lapselle tulee tarve prosessoida tilannevihjeitä. Mikäli lapsi ei ymmärrä ilmausta tilanteen perusteella, ilmaus tulee tietenkin laajentaa lapselle auki.

Tilannesidonnaisen ymmärtämisen lisäksi lapsen keskustelutaidoilla on suuri merkitys arjen kommunikaatiotilanteissa (esim. päiväkodin leikit ja koulun välituntitilanteet) toimimiseen. Harjoittelun kohteena voi olla esimerkiksi toiseen suuntautuminen, kuunteleminen, puheen selkeys (esim. puhenopeus, äänen voimakkuus), kehonkieli, asento ja etäisyys, vuorottelu, puheenaiheen valinta, keskusteluun liittyminen, ylläpitäminen tai keskustelun lopettaminen. Lasta tai nuorta voi auttaa myös se, että hän tulee tietoiseksi keskustelun sanomattomista ”pelisäännöistä”. Esim. keskusteluun liittymiseen kuuluvia asioita voivat olla: 1. Katso toisia kohti ja odota heidän katsovan takaisin ennen kuin aloitat. 2. Katso henkilöön/henkilöihin päin, kun puhut. 3. Huomioi käyttämäsi

puheaika, jotta et puhu liian pitkään. 4. Tarkkaile keskustelukumppaneiden merkkejä, jotta tiedät, milloin he haluavat sanoa jotain/haluavat sinun lopettavan. Harjoitteiden siirtäminen arjen tilanteisiin on aina ensiarvoisen tärkeää.

Usein sosiaalisia kommunikaatiovaikeuksia omaava lapsi tai nuori tarvitsee tukea kommunikaatiokumppanin tunteiden tunnistamiseen ja mielen sisältöjen ymmärtämiseen. Lapsen kanssa voidaan esimerkiksi käsitellä erilaisista tilanteista nousevia tunteita, kuten sitä, miltä toisesta voisi tuntua tilanteessa, jossa hän on kadottanut lempilelunsa tai hän on lähdössä matkalle. Tämä kehittää samalla myös lapsen mielen teorian taitoja (kykyä ymmärtää toisten ajatuksia ja uskomuksia). Lasta tuetaan tulemaan tietoisiksi myös omien ja toisten tunteiden muuttumisesta ja mahdollisista sekoittuvista tai päällekkäisistä erilaisista tunteista (esim. koulun aloitus voi samaan aikaan tuntua mukavalta, jännittävältä ja vähän pelottavaltaakin). Tällä tavoin tuetaan samalla autismlapsen joustavaa ajattelua (asiat eivät ole mustavalkoisia). Jos halutaan harjoitella tunteiden tunnistamista kasvoilta ja kehosta on taidon yleistymisen kannalta suositeltavampaa käyttää valokuvia tai videoita kuin piirrettyjä kuvia.

Sosiaalisen kommunikaation taidot tarjoavat lapsille merkityksellisen väylän toisten kanssa olemiseen ja toimimiseen. Näin ollen taitoja (esim. keskustelutaidot, vuorovaikutteinen leikki) tulee harjoitella aina myös toisten lasten kanssa erilaisissa muuttuvissa tilanteissa (ks. lisää esim. Loukusa, Mäkinen & Kotila, 2020).

Tutkimukseen perustuvat kuntoutusmenetelmät

Tällä hetkellä lasten ja nuorten sosiaalisen kommunikaation harjoitteluun on olemassa useita tutkimukseen perustuvia kuntoutusmenetelmiä ja ohjelmia (taulukko 1). Lisäksi on olemassa joukko tutkimukseen perustuvia laaja-alaisempia kuntoutusmenetelmiä, joissa sosiaalinen kommunikaatio on yhtenä vahvana osana mukana (esim. ABA-kokonaiskuntoutus ja ESDM). Käytössä on myös AAC-keinojen käyttöön painottuvia ohjelmia, jotka myös vahvasti tukevat sosiaalista kommunikaatiota (esim. PECS-kuvanvaihtomenetelmä). Vaikka kaikkien menetelmien taustalla oleva tutkimus ei olisikaan välttämättä laajaa, kertovat yksittäistenkin tutkimusten tulokset siitä, mihin sosiaalisen kommunikaation taitoihin kyseisellä menetelmällä toteutettu kuntoutus todennäköisimmin vaikuttaa. Tämä auttaa klinikoita valitsemaan toimivia kuntoutuskäytäntöjä. Viimeisen kahdenkymmenen vuoden aikana ymmärryksemme sosiaalisen kommunikaation

vaikeuksista on lisääntynyt nopealla tahdilla (ks. myös Loukusa, painossa), mikä on osaltaan vaikuttanut nopeaan kuntoutusmenetelmien ja käytäntöjen muuttumiseen.

Taulukko 1. Tutkimukseen perustuvia sosiaalisen kommunikaation kuntoutusmenetelmiä tai -ohjelmia

Menetelmä/ ohjelma	Kehittäjät	Kenelle suunniteltu?	Keskeiset tavoitteet	Lisätietoja
JASPER, Joint Attention, Symbolic Play, Engagement & Regulation	Connie Kasari, 2014	1–8-vuotiaille autismikirjon lapsille	Tukea sosiaalisen kommunikaation kehittymistä (erityisesti jaettu tarkkaavaisuus, jäljittely ja leikki)	http://www.kasari.org/treatments/jasper/
The PACT, Paediatric Autism Communication Therapy	Jonathan Green ja Catherine Aldred, 2010	2–10-vuotiaille autismikirjon lapsille	Kehittää kommunikaatio- ja vuorovaikutustaitoja	https://pacttraining.co.uk/ http://research.bmh.manchester.ac.uk/pact/PACT7-11/
SCIP, Social Communication Intervention Programme	Catherine Adams ja työryhmä, 2012/2015	Esikoulu- ja kouluikäisille lapsille, joilla on pragmaattisia tai muita sosiaalisen kommunikoinnin vaikeuksia	Kehittää 1) sosiaalinen ymmärtämistä ja sosiaalista tulkinta, 2) pragmaattisia taitoja ja 3) kielen prosessointia	https://sites.manchester.ac.uk/scip/
LEGO®-Based Therapy	Daniel B. LeGoff ja työryhmä, 2014	Autismikirjon esikoulu- ja kouluikäiset lapset sekä lapset, joilla on jokin muu neuropsykiatrisen häiriön	Kehittää kommunikointitaitoja (esim. neuvottelukyky, omien ideoiden ilmaisu, toisen huomiointi)	https://bricks-for-autism.co.uk/

The PEERS® Treatment, The Program for the Education and Enrichment of Relational Skills	Elisabeth Laugeson & Fred Frankel, 2010	Autismikirjon nuoret ja nuoret aikuiset (myös 4–6-vuotiaille suunnattu versio, jonka toimivuudesta ei vielä ole tutkimuksellista näyttöä)	Kehittää ystävyys-suhteissa tarvittavia taitoja (esim. keskustelutaidot ja sosiaalinen etiketti)	http://www2.semel.ucl.a.edu/peers
Social Stories	Carol Gray, 1993/2015	Autismikirjon lapset ja aikuiset	Kehittää sosiaalisten tilanteiden ymmärtämistä	https://carolgraysocialstories.com/social-stories/what-is-it/
Transporters	Simon Baron-Cohen ja työryhmä, 2006	Autismikirjon (2)4–8-vuotiaat lapset	Kehittää empatiataitoja	https://www.cambridgeautismlearning.com/p/the-transporters-uk-all-episode-bundle

Lopuksi

Lapsen sosiaalisen kommunikaation taidot vaikuttavat laaja-alaisesti lapsen hyvinvointiin ja elämäntyytyväisyyteen, kuten ystävyys-suhteiden luomiseen ja ylläpitämiseen sekä erilaisissa arjen tilanteissa toimimiseen. Ymmärrys sosiaalisesta kommunikaatiosta ja siihen liittyvistä vaikeuksista on lisääntynyt (ks. myös Loukusa, painossa), mikä näkyy myös kuntoutusmenetelmien kehittymisenä. Riippumatta kommunikointitavan muodosta (esim. puhe, kuvat tai viittomat) lapsen tulee tarvittaessa saada lisätukea sosiaalisen kielen käytön kehittymiseen. Nämä haasteet voivat tulla esille vasta kouluiässä, jolloin kielen käytön vaatimukset kasvavat. On myös mahdollista, että kielen muodollisten osajärjestelmien vaikeudet ovat peittäneet alleen kielen käytön vaikeuksia. Tällöin vaikeudet tulevat pääosin esille vasta, kun kielen muodolliset haasteet on selätetty. Vaikka varhaiskuntoutuksen on osoitettu olevan tehokkainta, sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksen on osoitettu olevan tuloksellista myös esikoulu- ja kouluiässä esimerkiksi SCIP- tai PEERS-ohjelmien avulla. Myös elänavusteisilla kuntoutusmenetelmillä ja teknologiapohjaisilla ohjelmilla on saatu

lupaavia tuloksia lasten ja nuorten sosiaalisen kommunikaation tukemisessa. Perhe ja lapsen lähi-ihmiset ovat aina keskeisessä roolissa sosiaalisen kommunikaation kuntoutuksen toteutuksessa.

KIRJALLISUUTTA

Bradshaw, J., Steiner, A. M., Gengoux, G., & Koegel, L. K. (2015). Feasibility and effectiveness of very early intervention for infants at-risk for autism spectrum disorder: A systematic review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(3), 778–794.

Loukusa, S. (painossa). Autism spectrum disorder. Teoksessa L. Cummings (toim.) *Pragmatic Language Disorders: Complex and Underserved Populations*. Springer.

Loukusa, S., Mäkinen, L. & Kotila, A. (2020). Kielen käyttötaidot. Teoksessa E. Niemitalo-Haapola, S. Haapala ja S. Ukkola (toim.) *Lapsen kielenkehitys. Vuorovaikutuksen, leikin ja luovuuden merkitys* (s. 139 – 159). Jyväskylä: PS-kustannus.

Zwaigenbaum, L., Bauman, M. L., Choueiri, R., Kasari, C., Carter, A., Granpeesheh, D., et al. (2015). Early intervention for children with autism spectrum disorder under 3 years of age: Recommendations for practice and research. *Pediatrics*, 136(S1), S60–S81.